

De kapel van het voormalige St.-Elisabeths gasthuis te Arnhem

Joost van Hest

De neogotische kapel van het verlaten St.-Elisabeths Gasthuis (kortweg te noemen E.G.) aan de Utrechtseweg te Arnhem is een karakteristiek voorbeeld van katholieke gestichtskapellen die in de loop van de 19de en 20ste eeuw gebouwd zijn. Deze kapellen vormden gewoonlijk één van de belangrijkste onderdelen van de bijbehorende complexen die bediend werden door religieuzen. Kosten noch moeite werden gespaard om ze een zo fraai mogelijk aanzien te geven. Logisch want ze waren de architectonische omhulling van de ideologische cultusplaats, van waaruit men dagelijks de inspi-

ratie opdeed voor het uitoefenen van de taak die de religieuzen zich als levensdoel gesteld hadden. De E.G.-kapel werd in 1995 aan de eredienst onttrokken tengevolge van de ingebruikname van het nieuwe Rijnstateziekenhuis. Tezamen met het oudste gedeelte van het E.G. is ze onder monumentenstatus behouden gebleven. In onderliggend artikel ligt de nadruk op de iconologische interpretatie van de ziekenhuiskapel. Hierdoor blijkt ze te fungeren als een manifest van specifieke ideeën die bij de opdrachtgevers een rol speelden en waardoor het gebouw er uitziet zoals het er uitziet. Binnen deze

Afb.1. Luchtopname van het E.G.-complex, ca. 1980 (coll. Monumenten Advies Bureau, Nijmegen).

Afb.2. De kapel direct na de voltooiing, opname ca. 1906 (coll. GAA).

methode sluit ik aan bij de traditie van Günter Bandmann en diens bekende *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger* uit 1951. Wat bij middeleeuwse voorbeelden te hantieren is, biedt ook bij een neogotisch bouwwerk een kans om de verschijningsvorm van het betreffende gebouw te verklaren. Behalve de totstandkoming en architectuurbetekenis wordt ook ingegaan op de neogotische beglazing. Een aardige bijkomstigheid is dat deze publicatie samenvalt met het 100ste sterfjaar van de architect die zowel de kapel als het oudste deel van het ziekenhuis ontwierp.

De totstandkoming van de kapel

De kapel zoals die uiteindelijk aan de achterzijde van het E.G. gerealiseerd is, heeft een moeizame ontstaansgeschiedenis gekend. Ze vormt een onderdeel van het prestigieuze ziekenhuisgebouw dat in 1893-1894 in neorenaissancestijl gebouwd werd naar het ontwerp van de Arnhemse architect J.W. Boerbooms en destijds gold als één van de modernste gasthuizen in Nederland.¹ Het ziekenhuis was in 1878 gesticht door pastoor J.H. van Basten-Batenburg (1823-1889), bouwpastoor van de (inmiddels gesloopte) 'kleine Eusebiuskerk'. Vóór de definitieve locatie was het vanaf 1880 gevestigd in de villa Zomerlust, aan de Utrechtseweg. Hieraan voegde men omstreeks 1882-1883 een neogotische kapel toe.² Het E.G. werd tot 1948 bediend door de Ziekenzusters van Barmhartigheid, officieel genaamd de Reguliere Derde Orde van de H. Franciscus van Assisi. Deze Duitse congregatie had haar moederhuis in Münster (St. Mauritz) en was in 1844 gesticht door de franciscaner pater Christoph Bernsmeyer.³ Nadat het definitieve gebouw in 1894 in gebruik genomen werd, moest men zich de eerstkomende jaren behelpen met een provisorische gebedsruimte die gevestigd was op de tweede etage van het ziekenhuis.⁴

In 1896 werden voorbereidingen getroffen voor de bouw van een kapel. Als aanleiding koos men het zilveren professioneel jubileum van de overste van het E.G., moeder Valentia, dat in augustus gevierd zou worden. Bovendien zou zij dan

achttien jaar als overste aan het gasthuis verbonden zijn. Het presenteren van een geldbedrag met het doel hiermee het godshuis te kunnen bouwen beschouwde men als een passend geschenk. Om het benodigde bedrag (fl 25.000,-) bijeen te krijgen werden coupons uitgegeven welke begeleid werden door een folder met daarin het volgende fragment: "*Het St-Elisabeths-Gasthuis beantwoordt, voor zooverre voltooid, aan alle eischen. Het is, gij weet het, een monumentaal gebouw, waarvan de inrichting niets te wenschen overlaat. Niets ontbreekt, wat noodig is voor de zieken en hun verpleging. Maar één zaak ontbreekt, beantwoordt althans niet aan redelijke eischen. En dat gemis gevoelen vooral de Zusters, gevoelt op de eerste plaats de Eerw. Moeder. Er ontbreekt eene bij dit gebouw passende kapel, een waardig Godshuis, overeenkomende met het geheel.*"⁵ Alhoewel op de feestdag de eerste giften overhandigd konden worden en een week later een aanzienlijke schenking volgde van mevrouw Elsensohn uit Terborg, was het verkregen bedrag nog niet toereikend om met de bouw te kunnen beginnen. Uiteindelijk echter kon men op 1 juni 1897 aan de aartsbisschop toestemming vragen voor de realisering van de onderbouw van de kapel met de vermelding dat er reeds een bedrag van fl 30.000,- aanwezig was. Op 28 augustus toonde men vol trots de bouwlocatie aan de beide koninginnen Wilhelmina en Emma tijdens hun bezoek aan het E.G. en in de herfst werd met de bouw begonnen. Zo ontstond een vrijstaande onderbouw waarop volgens het ontwerp van architect Boerbooms later de eigenlijke kapel gerealiseerd zou worden. In de onderbouw werden het lijkenhuis, een *chapelle ardente* of rouwruimte en de sectiekamers gesitueerd. Bovendien kwamen er bergplaatsen voor gewassen en planten hetgeen samenhang met de uitgebreide sier- en moestuinen waarover het ziekenhuis destijds beschikte.⁶

Nadat de onderbouw voltooid was, is pas op 1 augustus 1900 het definitieve besluit genomen tot de bouw van de kapel alsmede een verbindingsgang waardoor deze met het ziekenhuis verbonden kon worden. De aartsbisschoppelijke toestemming werd verzocht op 29 november. Inmiddels had-

Afb.3. De kapel tijdens de sloop van de jongere ziekenhuisbebouwing, voorjaar 1997 (coll. Monumenten Advies Bureau, Nijmegen).

den zich enkele belangrijke ontwikkelingen voorgedaan. Allereerst was Boerbooms in 1899 plotseling overleden. Hij werd opgevolgd door de Arnhemse architect W.G. Welsing (1858-1942). Voorts waren de kosten sterk toegenomen (fl 49.700,-). Over laatstgenoemd aspect begon de aartsbisschop, mgr. Van de Wetering, steeds meer bedenkingen te tonen. Deze kerkvorst was een man die zich profileerde als een *"tuchtmeester die met evenveel rechtzinnigheid toekeek op de zuiverheid van de financiën als op die van geloof en zeden"*.⁷ In zijn reacties gaf hij in eerste instantie te kennen de ontwerptekening te willen onderwerpen aan het oordeel van deskundigen. In tweede instantie werd vermeld dat het begrote bedrag te hoog was en dat er bezuinigd diende te worden *"te meer daar er in Arnhem nog zoo vele hoge belangen zijn, die dringend om finantieelen steun vragen o.a. het Armbestuur dat noodlijdend is en het R.K. bijzonder onderwijs"*.⁸ Desondanks wilde men zo veel mogelijk vasthouden aan het monumentale karakter van de nieuwe kapel. Dit blijkt alleen al uit het cadeau dat penningmeester A. Sprenger binnen de vergadering van het E.G.-bestuur op 15 november 1900 aanbood. Na zijn mededeling dat de architect gewone gemetselde kolommen in gedachten had schonk hij

Interieur Kapel St. Elisabeths-Gasthuis. ARNHEM.

Afb.4. Interieuroopname omstreeks 1910 (coll. auteur).

Afb.5. Interieuroopname tijdens de viering van het gouden vestigingsjubileum van de Franciscanessen te Arnhem, 1928 (coll. GFM).

aan het gasthuis acht hele en vier halve granieten kolommen alsmede acht dito kolonnetten. Gezamenlijk zouden deze ongeveer fl 8.000,- kosten. *"Dit cadeau wordt onder applaus en met een hartelijk woord van dank gaarne aanvaard."*⁹

Alhoewel Van de Wetering akkoord ging, mits er bezuinigd werd, en in januari 1901 een bestek opgesteld werd, duurde het voorlopig nog enige jaren voordat de plannen uitgevoerd werden. De pogingen om de kapel te bouwen werden niet alleen ernstig belemmerd door de hoge kosten maar bovendien bleek het ziekenhuis te kampen met grote schulden tengevolge van een slechte financiële huishouding. De aartsbisschop wilde nu een gedetailleerd overzicht van het financiële reilen en zeilen. In de bestuursvergadering van 11 februari 1901 zei voorzitter pastoor Schoemaker dat als de onderbouw niet gereed geweest was Van de Wetering nooit toestemming zou geven *"tot het bouwen van een zoo kostbare Kapel."*¹⁰ De voor het financiële beleid verantwoordelijke penningmeester verdween in 1903 van het toneel. De schulden konden via leningen van enkele vooraanstaande en gefortuneerde katholieken afgelost worden. Nadat in januari 1904 door Welsing een nieuwe begroting opgesteld was, kreeg men op 25 oktober de definitieve toestemming van de aartsbisschop. In zijn antwoord gaf deze aan dat het begrote bedrag niet overschreden mocht worden en dat de eerste tien jaar na de voltooiing niets voor de kapel mocht worden aangenomen of hierin mocht worden geplaatst. De uitvoering werd vergund aan de op één na laagste inschrijver, J.W. Kocken uit Tilburg die op dat moment bezig was met de bouw van een kerk in Baarn. Bepaald werd dat zoveel mogelijk Arnhemse werkkrachten ingezet zouden worden.¹¹

Welsing hoopte het gebouw op 1 oktober 1905 op te kunnen leveren, echter de kapel werd pas voltooid in april 1906. Op 24 april werd het godshuis ingewijd door de vicaris-generaal van het aartsbisdom mgr. dr. H.J.T. Brouwer, waarbij het merendeel van de katholieke geestelijkheid van Arnhem aanwezig was. Ze werd gewijd aan de H. Franciscus. De kapel was bestemd voor de Franciscanessen, het overige ziekenhuispersoneel, de patiënten en binnen het ziekenhuis inwonende personen. In de E.G.-kronieken werd vermeld: *"Es war so eine schöne erhabene Feier, so ergreifend das wir den Tag in unserm Leben nicht leicht vergessen werden. Wir alle Schwestern besonders unsere liebe Moeder Valentia freuten uns ausserordentlich, nun endlich doch in der neuen Kapelle den lieben Heiland anbeten zu können wonach wir uns so lange geseht hatten"*. Uiteindelijk had de kapel met onderbouw en verbindingsgang fl 95.875,185 gekost. Dit aanzienlijke bedrag werd onder andere bijeengebracht door verschillende weldoeners. Bovendien werd door enkele dames uit de stad nog een loterij georganiseerd waarmee fl 8.000,- verkregen kon worden.¹² In *De Arnhemse Courant* werd regelmatig melding gemaakt van de tentoonstelling van loterijprijzen.¹³ De kapel werd al vrij snel of reeds meteen voorzien van een volledige, grotendeels neogotische inventaris. Blijkbaar stoorde men zich niet al te zeer aan het aanschafverbod van de aartsbisschop want zo werden reeds in 1912-1914 de eenvoudige kruiswegstaties vervangen door een op koper ge-

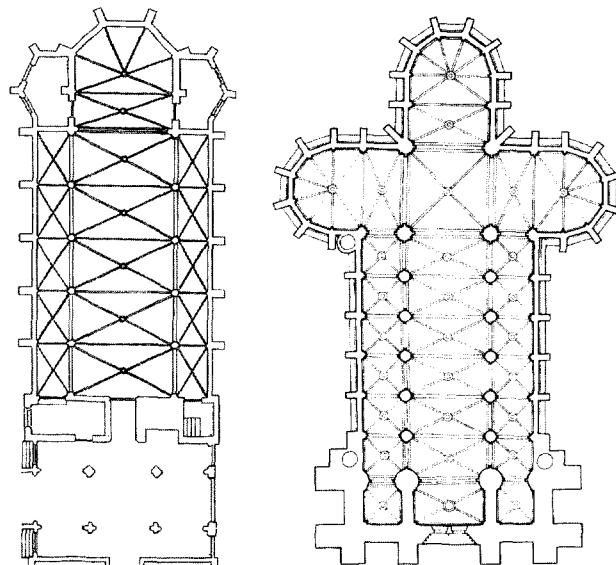
Afb.6. Architect J.W. Boerbooms (coll. GAA).

schilderde reeks van Wijnand Geraedts.¹⁴ In 1921-1922 werd het priesterkoor via bekostiging door de familie Mähler-Dütting geheel gepolychromeerd en voorzien van figuratieve en symbolische voorstellingen alsmede tekstbanden.¹⁵

De kapel in haar architectuurhistorische betekenis

De imposante kapel werd gerealiseerd aan de noordwestzijde van het E.G. Ze is niet georiënteerd: de koorpartij richt zich op het westen. Door de combinatie met een onderbouw ontstond het karakter van een beneden- en bovenkerk. De onderbouw is uitgevoerd in neorenaissancetrant en wordt hoofdzakelijk gekenmerkt door een reeks van korfboogvensters en dito ingangen alsmede speklagen. De neogotische kapel bestaat uit een middenschip met zijbeuken en een koorpartij met driezijdige sluiting. Het koor wordt geflankeerd door driezijdig gesloten, tweelaags bijruimtes met een plat dak en een hierop aansluitende sierbalustrade. Deze bijruimtes herbergen de sacristie en een bijsacristie. Middenschip en koor zijn gevat onder één zadeldak met schilden boven de koorsluiting. De zijbeuken zijn voorzien van schilddakvormige steekkap-

pen die haaks op het hoofddak aansluiten. Op dit dak bevindt zich een slanke dakruiter. De gevels worden geleed door steunberen met verschillende versnijdingen en casementen. Het interieur is uitgevoerd als een hallenkerk met vierdelige kruisribgewelven en bevat een reeks van grijsgranieten zuilen op de scheiding van middenschip en zijbeuken. De wanden zijn voorzien van grijsgranieten kolonnetten en bevatten binnen het koor en aan de westzijde van de zijbeuken korfboognissen. Zuilen en kolonnetten zijn voorzien van sierlijke blad-

Afb.7. Plattegronden St.-Elisabeths Gasthuis-kapel (links) en Elisabethkirche Marburg.

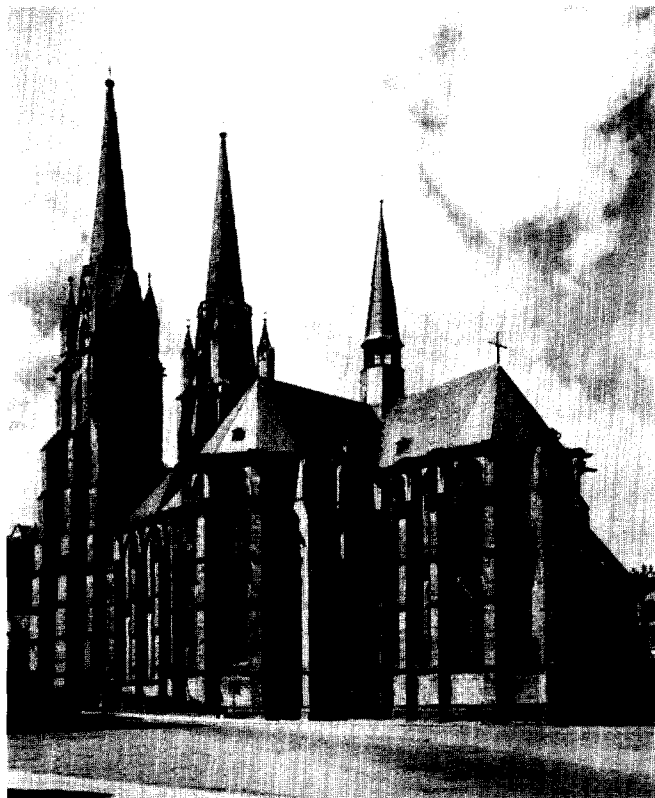
kapitelen. In de onderbouw bevindt zich direct onder het koor de overwelfde rouwruimte met toegangshallen die gesitueerd zijn in de bijruimtes aan weerskanten van de koorpartij.

Zoals hierboven bleek werd de kapel gebouwd na de dood van Boerbooms. Desondanks voltooidde zijn opvolger Welsing het gebouw naar het ontwerp van de overleden architect.¹⁶

Johannes Willem Boerbooms (1849-1899) was een leerling van Pierre Cuypers. Als zelfstandig architect ontwikkelde hij zich tot een veelzijdig bouwmeester. Hij was lid en enige jaren voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, afdeling Arnhem. Tussen 1885 en 1899 bouwde hij verschillende kerken. In Arnhem werd hij aangesteld als restaurator van de Grote of Eusebiuskerk. Behalve het E.G. dat Jos Cuypers in zijn necrologie van Boerbooms "zijn voor-naamste nieuwe bouwwerk" noemt, bouwde hij in de Rijnstad ondermeer de pastorie van de St.-Jan de Doperparochie (1896) alsmede diverse scholen en de in 1944 verwoeste kapel van het Insula Deï-complex. Een jaar voor het gereedkomen van genoemde pastorie had Alfred Tepe de bijbehorende kerk voltooid. Diens door de Nederrijnse en Westfaalse Gotiek bepaalde werken oefenden een grote invloed uit op Boerbooms. In Arnhem had Tepe reeds in 1875 de St.-Martij-

nuskerk gebouwd.¹⁷ De Nederrijnse invloed blijkt onder andere uit de toepassing van diagonaal geplaatste koorkapellen die vooral terug te voeren zijn op de middeleeuwse Viktorsdom te Xanten. Boerbooms paste ze bij de E.G.-kapel toe in de vorm van de bijruimtes aan weerskanten van het koor. Een ander typisch Nederrijns kenmerk bij de Arnhemse kapel zijn de diverse ingangen met een zich daarboven bevindend venster die tesamen binnen een nis gevat zijn, de zogenaamde vensterisportalen. Typerend voor de invloed van Tepe is voorts de benadrukking van baksteen, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de gemetselde tratering van vensters. Ook te Arnhem is dit het geval. Vooral de kracht van de architectuur zelf wordt benadrukt, zonder al teveel details.

In de combinatie met een onderbouw doet de kapel enerzijds denken aan middeleeuwse klooster- en hofkapellen in het Rijnland die vaak bestaan uit een beneden- en bovenkerk. Ditzelfde principe speelt ook binnen de 19de-eeuwse ontwikkelingen in dit gebied een grote rol.¹⁸ Anderzijds kan gewezen worden op de 13de-eeuwse Ste. Chapelle te Parijs die geldt als één van de meest beroemde voorbeelden van een paleiskapel met een beneden- en bovenkerk. De benedenkerk wordt hier bepaald door een driedelige ruimte met smalle zijbeuken en heeft ondanks de geringere schaalverhoudingen van een kapel toch de werking van een ruim kerkgebouw. Hetzelfde principe met een identiek effect keert te Arnhem terug in de ruimtegeleding van het schip.¹⁹ De steekcapen aan de buitenzijde accentueren dit effect nog eens extra.

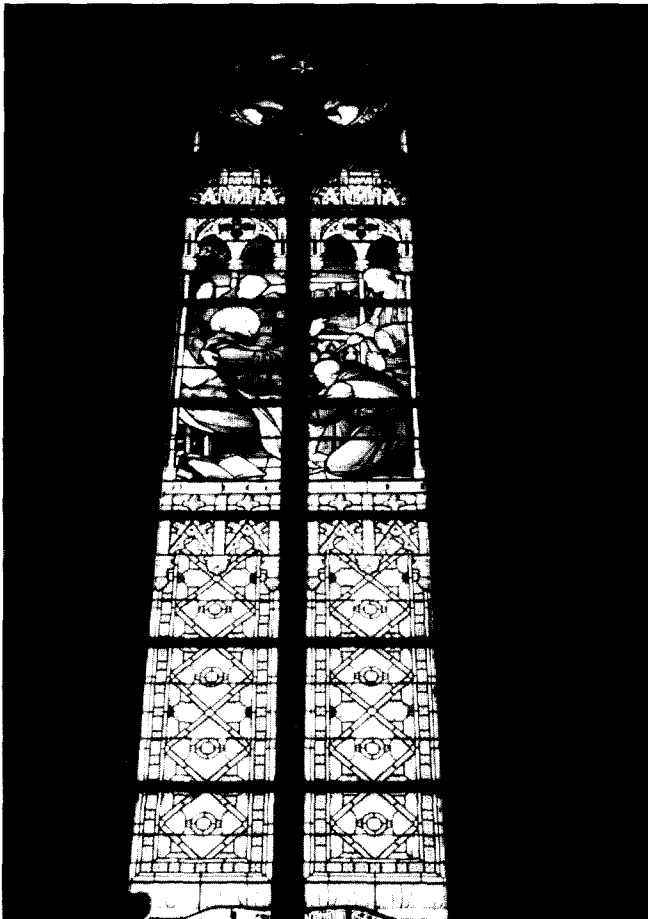
Afb.8. De Skt. Elisabethkirche in Marburg (Bildarchiv Foto Marburg).

Van een veel belangrijkere betekenis zijn de verschillende overeenkomsten met de Skt. Elisabethkirche te Marburg hetgeen bijvoorbeeld te zien is bij het koor. Hierbij zijn opnieuw de flankerende bijruimtes van belang. De Marburger kerk werd gebouwd vanaf 1235 en bevat de relikven van de in 1231 gestorven H. Elisabeth van Thüringen.²⁰ Een opvallend kenmerk alhier is het klaverbladkoor bestaande uit drie vijfzijdige absiden die onder andere plaats bieden aan het mausoleum van de heilige. Ook in Arnhem heeft de koorpartij een dergelijke vorm doordat het koor geflankeerd wordt door de driezijdige bijruimtes. In dit opzicht is er bovendien een overeenkomst met zeker twee Nederlandse voorbeelden, namelijk de Munsterkerk te Roermond en de abdijkerk van Rolduc, in beide gevallen gerestaureerd door Pierre Cuypers (respectievelijk in 1863-1889 en 1891-1902).²¹ Beide kerken hebben een koor met drie absiden en herbergen een stichterstombe. Het koor te Rolduc is door Cuypers gereconstrueerd. In de klaverbladvormige crypte hieronder plaatste hij in 1897 een door hemzelf ontworpen tombe. In Roermond staat de tombe centraal in de viering bij het koor. Bij vergelijking van genoemde drie voorbeelden met de E.G.-kapel is telkens de relatie zichtbaar met een graf- of rouwfunctie. Immers, Boerbooms situeerde direct onder het koor de rouwruimte van het ziekenhuis. Alhoewel er verschillende meningen bestaan over de betekenis van een klaverbladkoor is de meest benadrukte die van de verwijzing naar de H. Grafkerk te Jeruzalem. Architect Cuypers was goed op de hoogte van deze betekenis. Verondersteld mag worden dat ook Boerbooms de symbolische waarde kende. In Arnhem vertaalde hij dit principe in een vijfzijdige koorruimte die geflankeerd wordt door driezijdige bijruimtes. Aan de binnenzijde hebben deze een gesloten karakter maar aan de buitenzijde accentueren ze tezamen met de koorruimte een drie-absidiale opbouw die gezien kan worden als een vertaling van het klaverbladkoor. Dit leidt tot de conclusie dat Boerbooms zich te Arnhem bij de combinatie van de betreffende opbouw met een zich onder het koor bevindende rouwruimte waarschijnlijk heeft laten leiden door de middeleeuwse betekenis van een dergelijk koor. Bovendien kon hij verwijzen naar de grafkerk van de H. Elisabeth onder wier patrocinium het Arnhemse ziekenhuis geplaatst was. Wanneer men vervolgens let op de thematiek van het hoogaltaar waarop de kalkstenen beelden stonden van Elisabeth en Franciscus, dan culmineerde deze betekenis in de offerande.²² Op de plek waar dagelijks het lijden en sterven van Christus herdacht werd, traden genoemde heiligen permanent op als de eeuwige getuigen in wier geest de Franciscanessen voortdurend hun taak als ziekenzusters uitoefenden.

Boerbooms' ontwerp toont nog enige andere overeenkomsten met de Elisabethkirche. In beide gevallen gaat het om een hallenkerk. Te Marburg sluiten net als in Arnhem de zijbeuken via dwarsgeplaatste schilddakvormige steekcapen aan op het schipdak. In Arnhem zijn er aan iedere zijde van de kapel vijf, corresponderende met het aantal venstertraveeën. Tot in de 19de eeuw was dit ook te Marburg zo (daarna aan iedere zijde drie steekcapen). De Marburger kerk bestaat niet uit een beneden- en bovenkerk maar wordt net als te

Arnhem aan de noord- en zuidzijde alsmede bij de koorpartij bepaald door dubbele, boven elkaar geplaatste vensterrijen. Bij de E.G.-kapel zijn ze alleen aan de buitenzijde als zodanig te ervaren omdat de benedenrij dient ter verlichting van de onderbouw.²³ Voorts dient gewezen te worden op overeenkomsten met de Marburger SchloBkapelle die gebouwd werd door een dochter van de H. Elisabeth.²⁴ Deze kapel die zich op de tweede verdieping van het slot bevindt, bestaat uit een centraalbouw met een vijfzijdige oostelijke en westelijke absis alsmede een driezijdige absis (op consoles) in noord en zuid. Aan de westzijde sluit ze aan op een rechthoekige ruimte waardoor de westabsis aan de buitenzijde niet herkenbaar is.

Via beide voorbeelden zijn overeenkomsten te zien met kerken die gerelateerd zijn aan de Elisabethsthematiek. Bij de opdracht die Boerbooms kreeg moet benadrukt zijn dat op krachtige wijze uiting gegeven zou worden aan de betekenis van deze heilige. Elisabeth geldt als de liefdadigheidsheilige bij uitstek, maar bovendien had zij te Marburg als Derde Ordellinge van de H. Franciscus een ziekenhuis gesticht dat onder diens patronaat geplaatst werd. Vanuit dezelfde spiritualiteit traden ook de Franciscanessen van Münster op wier

Afb.9. De stervende Franciscus zegent Assisi, raam waarschijnlijk uit 1885 (coll. auteur).

moederhuis verbonden was aan een Franciscushospitaal. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat ze de Elisabetherinnen genoemd zouden worden in navolging van de zustercongregaties die zich naar het voorbeeld van Elisabeth als Derde Ordelingen van Franciscus richtten op de ziekenzorg. De ordekleiding van de congregatie uit Münster was gebaseerd op die van de Elisabetherinnen van Essen.²⁵ Tegen deze achtergrond werd Boerbooms' kapel de sublieme visualisering van de door de franciscaanse geest bepaalde voorbeeldfunctie van Elisabeth van Thüringen. Niet voor niets werd in de oprichtingsacte van de Stichting E.G. uit 1884 vermeld dat voor alle "levende en overleden beschermers en weldoeners jaarlijks op of omstreeks den feestdag der Heilige Elisabeth in de Kapel van het gesticht eene plechtige Heilige Mis opgedragen wordt."²⁶ Het bovenlicht van de hoofdingang werd voorzien van een glas-in-loodvoorstelling van de heilige.²⁷ De kapel was gewijd aan Franciscus. In 1894 deed bestuursvoorzitter Schoemaker het verzoek aan de aartsbisschop om in het vervolg de Portiuncula-aflaat te mogen verlenen. Deze aflaat speelt een grote rol binnen de franciscaanse spiritualiteit. Het verzoek werd ingewilligd.²⁸ Tenslotte dient wederom gewezen te worden op de betekenis van moeder-overste Valentia (zie ook noot¹⁴). In de verschillende berichten bij haar overlijden in 1917 wordt ze getypeerd als een beminlijke religieuze met een niet aflatende zorg voor patiënten en medezusters, vooral voor de armere zieken. Een en ander sluit nauw aan bij de handelwijze van de H. Elisabeth. De overste moet een grote rol gespeeld hebben bij de gedachtengang over de vormgeving van het godshuis.²⁹

De beglazing

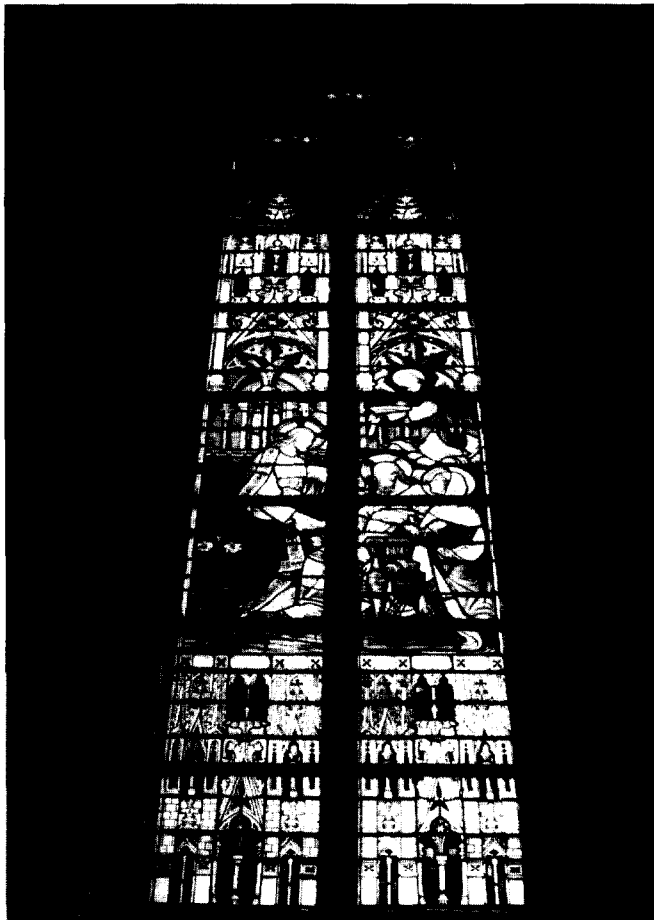
De kapel kreeg binnen de zijbeuken hoofdzakelijk sobere glas-in-loodbeglazing. In de diverse bijruimtes werd decoratief glas-in-lood toegepast met Jugendstilinvloed. De vensters binnen de koorpartij en de westelijke sluitingswanden van de zijbeuken alsmede het linker venster in de noordelijke zijbeuk werden voorzien van gebrandschilderde ramen. In de koorpartij verbeelden ze: Christus in de Hof van Olijven, de Calva-

Afb.10. Devotieprentje naar het schilderij van Benouville (coll. auteur).

riescène, Christus' Hemelvaart (centrale vensters); het Rozenwonder van de H. Elisabeth van Thüringen, Elisabeth verzorgt de zieken, de verjaging van Elisabeth (zijwanden); de stervende Franciscus zegent Assisi (zuidelijke zijwand). Binnen de westelijke zijbeukvensters worden de Presentatie van Maria en het Sterfbed van de H. Jozef voorgesteld. Het tiende venster verbeeldt de Barmhartige Christus met zieken en armen alsmede een Franciscanes van Münster en een priester in stola en superplie. De keuze van deze onderwerpen ligt voor de hand. De centrale kooramden illustreren de functie van het hoogaltaar. Op dezelfde wijze staan het Maria- en Jozefraam ten dienste van de aan deze heiligen gewijde altaren die binnen de zijbeuken geplaatst waren. De overige ramen hebben betrekking op de betekenis van het ziekenhuis, de Franciscanessen en de patronen van ziekenhuis en kapel. De voorstellingen zijn opgenomen binnen neogotische architectuurdecoratie en overwegend voorzien van tekstbanden. Het bekende atelier Nicolas uit Roermond maakte de ramen en voorzag het merendeel van ateliersignatuur en datering.³⁰

De drie eerstgenoemde exemplaren dateren van 1883 en waren oorspronkelijk geplaatst in het koor van de kapel van het oude E.G. Ze werden geschonken door jonkheer Ralph Tindal en zijn vrouw, de baronesse Aloysia van Lamsweerde

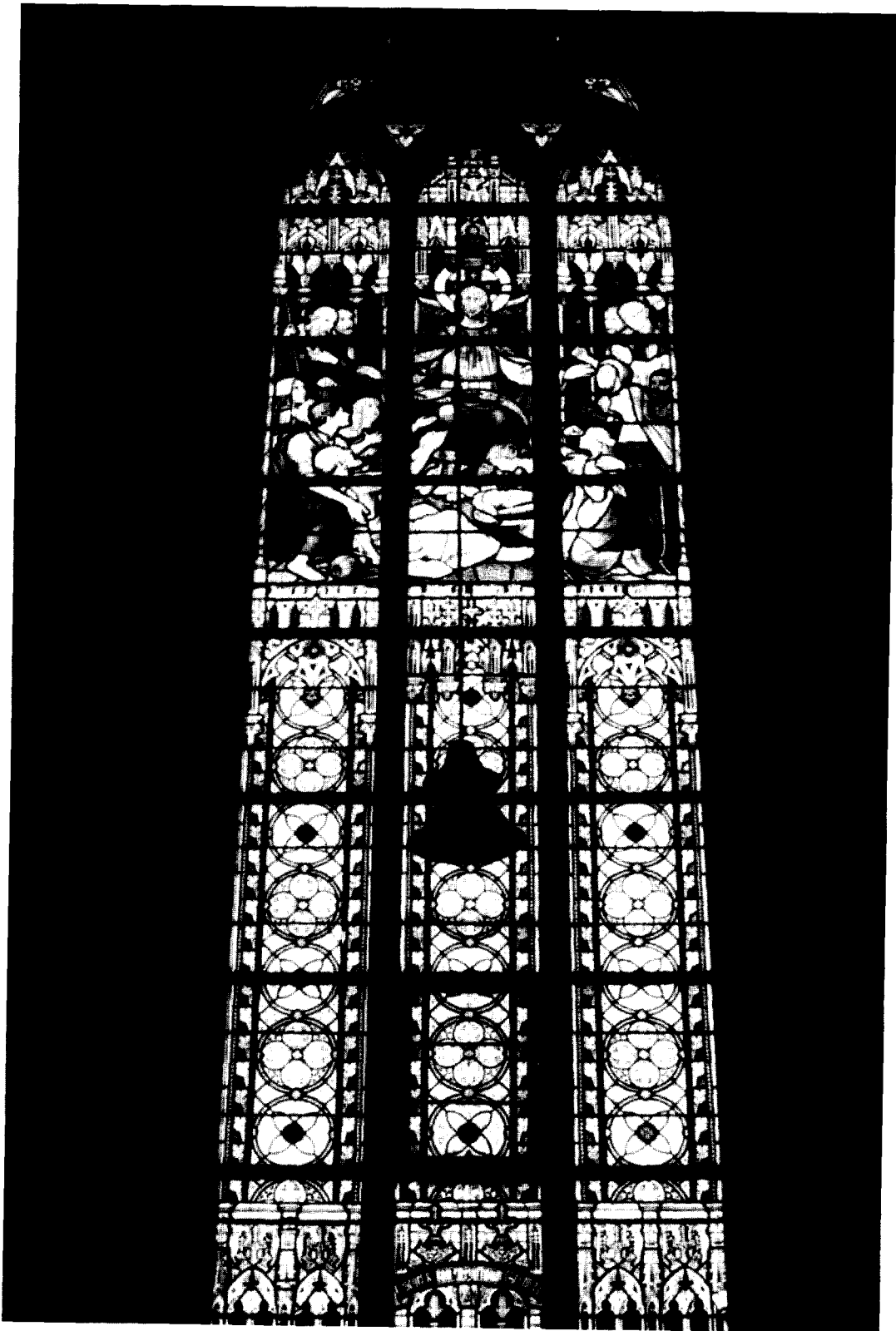

Afb.11. Het sterfbed van de H. Jozef, raam uit 1910 (coll. auteur).

wier alliantiewapen onderaan op de ramen afgebeeld staat.³¹ Aanleiding was het zilveren pastoorsjubileum van de stichter van het E.G. Blijkens de bewaard gebleven correspondentie werden ze in vrij korte tijd vervaardigd. Op 12 juni 1883 vroeg Van Basten-Batenburg Nicolas om eens langs te komen "om de localiteit op te nemen en de voorstelling af te

Afb.12. Ontwerptekening van Het sterfbed van de H. Jozef (coll. SHCM).

Afb.13. De Barmhartige Christus, raam waarschijnlijk uit 1883 (coll. auteur).

Afb.14. Detailopname van de tegelvloer in het priesterkoor
(coll. Monumenten Advies Bureau, Nijmegen).

spreken." Reeds op 4 oktober kon hij in een volgende brief mededelen: "De geleverde ramen in het S. Elisabeths-gasthuis bevallen zeer goed."³² Bij de verkoop van het oude E.G. in 1894 werd bepaald dat "de beschilderde ramen eigendom van ons Bestuur blijven."³³ Nadat ze gedemonteerd waren werden ze in bewaring gegeven bij het atelier Nicolas om pas in 1905, na enige reparaties en aanpassingen, herplaatst te worden.³⁴ In hetzelfde jaar werden de vier overige koorramen en het raam binnen de noordelijke zijbeukwand geplaatst. Deze waren een geschenk van mejuffrouw G. Schmitz hetgeen op de ramen vermeld staat. Ook deze exemplaren moeten afkomstig zijn uit de oude kapel. Ze dateren dan uit 1883/1885.³⁵ De ramen binnen de westelijke zijbeukwanden dateren uit 1910. Het is niet bekend door wie deze geschonken zijn.

Het feit dat de Arnhemse opdrachtgevers hun keuze lieten vallen op het Roermondse atelier is niet opvallend, immers reeds in 1879 werd het bedrijf getypeerd als één van de belangrijkste in Europa. Bovendien was Van Basten-Batenburg al in 1864 bij de keuze van een glazenier voor de ramen in zijn in aanbouw zijnde Eusebiuskerk door de bisschop van Münster, mgr. Müller, met nadruk gewezen op de kwaliteiten

van dit atelier (zie ook noot ³). De ramen sluiten stilistisch gezien aan bij de gebruikelijke ontwikkelingen binnen de kerkelijke glazenierskunst in het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw. Typerend is de nauwgezette registratie van de afgebeelde onderwerpen. De traditionele stijl toont de invloed van de Nazarener schilderrichting die een grote rol speelde in Oostenrijk en Duitsland. Zoals blijkt uit het *Groot Registerboek* van het atelier werden de ramen ontworpen door Stahl.³⁶ Hij is één van de vele Duitse ontwerpers die bij Nicolas in dienst waren. Alhoewel Stahl één van de belangrijkste ontwerpers was, is juist over hem vrij weinig bekend. In ieder geval is hij werkzaam geweest in München. Zoals gebruikelijk binnen de toenmalige atelierpraktijk richtte ook hij zich vaak op reeds bestaande voorbeelden. Bekend is zijn navolging van werk van de Nazarener Edward Jakob von Steinle.³⁷

Stahls ontwerp voor het raam met de voorstelling van de stervende Franciscus die vanaf een draagbaar Assisi zegent is een vrije variant op de vaak gereproduceerde voorstelling met hetzelfde onderwerp van de hand van de Franse schilder François-Léon Benouville uit 1853. Deze baseerde zich op zijn beurt op de Oostenrijker Anton Bachmechner.³⁸ Binnen

het werk van Benouville zegent de liggende Franciscus die links binnen de voorstelling geplaatst is, de op de achtergrond zichtbare stad Assisi. De heilige wordt omringd door zijn medebroeders die in hun houding eveneens gericht zijn op de stad. Te Arnhem is het onderwerp op een vergelijkbare wijze voorgesteld maar concentreren de medebroeders zich eerder op Franciscus zelf. Bovendien nadert rechts een in stola en koormantel gehulde geestelijke.

Het raam met de Calvarievoorstelling toont overeenkomsten met een lichtdruk in één van de voorbeeldenboeken die binnen het atelier Nicolas gebruikt werden.³⁹ Alhoewel er enige verschillen te zien zijn bevindt zich in beide gevallen in het linker raamvak de gekruisigde Christus met de knielende Maria Magdalena en zijn binnen het rechter vak de staande Maria en Johannes te zien.

Eén van de meest gangbare ontwerpen binnen het Roermondse atelier betreft de voorstelling van Christus in de Hof van Olijven die slechts met enige detailwijzigingen vaak herhaald werd. Zo komt het Arnhemse resultaat overeen met ramen in de St.-Dionysiuskerk (Heike) te Tilburg en de St.-Antonius Abt te Nijmegen-Neerbosch.⁴⁰ Deze exemplaren dateren uit respectievelijk 1918 en 1923 en werden eveneens ontworpen door Stahl. Telkens is Christus geknield voorgesteld aan de ene zijde van de voorstelling en wordt hem door een in tegenovergestelde richting naderende engel de lijdenskelk overhandigd. De verschillen hebben onder andere betrekking op het aantal apostelen dat afgebeeld is of de wijze waarop de wolken bij de engel weergegeven zijn.

Voor zover bekend bleef slechts van het raam met het Sterfbed van de H. Jozef de ontwerp-tekening bewaard, zie afb. 12.⁴¹ Stahl plaatste links de staande Christusfiguur die zich richt op zijn voedstervader die rechts als een oude grijsaard zittend weergegeven is op een stoel. De knielende Maria plaatste hij uiterst rechts. Hierboven nadert een engel met zegkrans. De compositie is zowel in de tekening als in het raam te zien. Wanneer men deze echter in de detailuitvoering met elkaar vergelijkt dan valt een belangrijke wijziging op die meer betekenis heeft dan de aanpassingen in de zin van kleuren en attributen. Op de ontwerp-tekening plaatste Stahl Maria zodanig bij haar stervende echtgenoot dat zij Jozef aankijkt. Haar handen heeft ze gevouwen in gebedshouding. Binnen het raam heeft ze met haar handen de linkerhand van Jozef vastgenomen en is haar blik gericht op Christus. Logischerwijs moest het ontwerp aangepast worden: zelfs bij het sterfbed van haar man dient Maria zich volledig bewust te zijn van de heilsbetekenis van haar zoon, aan wie zij nu haar stervende echtgenoot toevertrouwt. De aanpassing is mogelijk toegepast op verzoek van de opdrachtgever en geeft aan dat nauwlettend gelet is op de theologische juistheid van het te vervaardigen raam.

Epiloog

De kapel van het Arnhemse E.G. wijkt af van gebruikelijke gestichtskapellen die eerder beantwoorden aan een gestan-

daardiseerde uitvoering in de vorm van een eenbeukig schip met zadeldak en veelal zonder onderbouw.⁴² Ze voldoet in allerlei opzichten aan de idealen die gesteld werden om een waardig godshuis te realiseren. Reeds het interieur sluit aan bij de behoefte om de kapel tot een afspiegeling van het 'hemelse Jeruzalem' te maken. Dit blijkt uit het gebruik van kostbaar grijs graniet voor de zuilen en kolonnetten maar ook uit de toepassing van decoratieve tegelvloeren (in het koor met symbolische motieven) waardoor het lijkt alsof de gehele ruimte voorzien is van mozaïek. Een dergelijke bevoering sluit aan bij de theorie van neogotici om het karakter van middeleeuwse kerkvloeren te doen herleven. Diverse deuren met briefpanelen en sierbeslag alsmede de decoratieve vormgeving van de zangtribune accentueren het rijke karakter nog eens extra.⁴³ Het gebrandschilderde glas-in-lood zorgt voor de vereiste 'transcendentiaal bepaalde lichtinval' zoals in de middeleeuwse kerken.

Aan de buitenzijde valt de kunststenen detaillering op die afwijkt van Boerbooms' meer gebruikelijke en soberder baksteenbenadrukking. Voorts beantwoordt ook het exterieur aan de idealen van de christelijke kerkenbouw. De kapel ligt vrijstaand op het ziekenhuisterrein. Ze sluit slechts aan één zijde, via een verbindingsgang, aan op het gasthuis. Door de aanwezigheid van een onderbouw is ze hooggelegen waardoor het omringende terrein gedomineerd wordt door de 'berg Gods'. Deze blijft afgezonderd van alles wat onwaardig zou kunnen zijn ten opzichte van een godshuis. Hierdoor beantwoordt Boerbooms' creatie aan de ideeën die bijvoorbeeld terug te vinden zijn in *Die Kunst im Dienste der Kirche* van G. Jakob waarvan de eerste druk verscheen in 1857. Ook Pierre Cuypers hanteerde het ideaal van een vrijstaande kerk als dominant ijkpunt binnen de omgeving. Opmerkelijk is het feit dat afgeweken is van het aloude ideaal om het kerkgebouw te oriënteren op het oosten alhoewel er daartoe feitelijk voldoende ruimte aanwezig was. Wederom kan verwezen worden naar Cuypers die het als bijzonder nastrevenswaardig beschouwde dat de dominantie van een kerk geaccentueerd werd door de omringende lagere bebouwing die zich als een middeleeuwse stad schaarde aan de 'voeten' van het godshuis. In de periode dat het ontwerp getekend werd was men juist begonnen met de bouw van de arbeiderswijk Lombok aan de westzijde van het E.G.⁴⁴ Ook nu nog ondergaat men, lopende vanuit deze wijk in de richting van het ziekenhuis, de dominante werking van de ziekenhuiskapel. Aan de oostzijde was dit effect niet mogelijk geweest. Vervolgens, het waren vooral de Rijnlandse monumenten die dé inspiratiebron vormden voor de Arnhemse architect. Deze sluit zo volkomen aan bij de publicist August Reichensperger en diens *Die christlich-germanische Baukunst* uit 1845.

Boerbooms ontwierp een kapel die meer vertegenwoordigt dan slechts het bedehuis van een hospitaal. Afgezien van de architectonische kenmerken blijkt dit al uit de extreem hoge bouwkosten en de jarenlange vastberadenheid van het bestuur om het gewenste resultaat te bereiken. Vanuit zijn gedegen ervaring binnen de neogotische kerkenbouw was hij in staat de kapel de manifestatie te laten zijn van de wens van de op-

drachtgevers tot een monumentaal godshuis als het dominante zwaartepunt van het E.G.-complex. De waarschijnlijke inspiratie op de Elisabethkirche te Marburg en andere specifieke kerken, maakt de kapel tot een duidelijk voorbeeld van een neogotisch kerkgebouw waarvan de vormgeving in belangrijke mate bepaald is door de iconologische betekenis van de gehanteerde middeleeuwse voorbeelden.

Noten

Gebruikte afkortingen:

- GAA Gemeente Archief Arnhem
 GAR Gemeente Archief Roermond
 GFM Generaal Franciscanessen Münster
 RAU Rijks Archief Utrecht
 SHCMSociaal Historisch Centrum Maastricht

- In *De Katholieke Illustratie*, 1903, p. 389, wordt het E.G. betiteld als "een kunststuk, dat door de geneesheeren het sieraad der Nederlandsche gasthuizen genoemd wordt, en een voorbeeld, dat door de bouwmeesters bezocht wordt, wanneer zij een goed ziekenhuis willen bouwen."
- Het vroegere E.G. stond schuin tegenover de oude joodse begraafplaats (zie de plattegrond van Arnhem uit 1885). In 1894 werd het met de kapel verkocht aan dhr. Etty die het complex liet afbreken ten behoeve van de uitbreiding van zijn tuin (zie correspondentie in: archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU). Voor een afbeelding van de betreffende kapel, zie: *Ach lieve tijd* (750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en hun armen en zieken, = nr. 12), Zwolle 1983, p. 285. De geschiedenis van het E.G. wordt uitgebreid behandeld in: Leussink J., *Honderd jaar St. Elisabeths Gasthuis*, Arnhem 1984.
- Frese W. & Peters Zr. M. Albinata, *Die Kongregation der Krankenschwestern nach der Dritten Regel des hl. Franziskus Münster* (Heft 1), Münster 1985, p. 34. In genoemde publicatie wordt benadrukt dat de in naslagwerken gebruikelijke vermelding van Johann Georg Müller als ordstichter niet juist is. Deze bisschop van Münster heeft wel een grote rol gespeeld in de vroege geschiedenis van de congregatie. Van Basten-Batenburg, die gestudeerd had in Münster, had goede contacten met de in 1870 overleden prelaat (zie: *Bouwhistorisch rapport van de 'kleine' Sint Eusebiuskerk te Arnhem*, uitgevoerd door architectenbureau Valentijn & Van Traa te Helmond, 1989, p. 27. In de archiefstukken van de Eusebiusparochie wordt de naam Müller geschreven als Mulder. Zie ook: Looijenga A.J., *De Utrechtse School in de Neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde* (diss. Leiden 1991), p. 148). Een en ander zal een rol gespeeld hebben bij zijn keuze voor de betreffende congregatie. De stichting van het E.G. vond overigens plaats tegen de achtergrond van de Duitse Kulturkampf.
- Kroniekenboek E.G., archief GFM.
- Een coupon met begeleidende tekstfolder bevindt zich in: archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU.
- Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU; archief E.G., collectie GAA, en: Kroniekenboek E.G., archief GFM. De onderbouw zonder kapel is te zien in: Leussink J., o.c. (noot 2), p. 12.
- Het citaat is ontleend aan: Verhoeven B., *St. Elisabeth's Gasthuis 1961*, Arnhem 1961, p. 25. Over Van de Wetering zie ook: Rogier L.J. & De Rooy N., *In vrijheid herboren katholiek Nederland 1853-1953*, 's-Gravenhage 1953.
- Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU, en: archief E.G., collectie GAA. Het citaat is ontleend aan de correspondentie binnen laatstgenoemd archief.
- Archief E.G., collectie GAA. Citaat ontleend aan notulenboek E.G. Het is niet duidelijk of de gemetselde kolommen volgens het plan van Boerbooms waren of een bezuinigingsaanpassing van Welsing.
- Archief E.G., collectie GAA. Citaat ontleend aan notulenboek E.G. Over het financiële wanbeleid wordt uitgebreid gesproken in: Duffhues A., *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20ste eeuw* (diss. Nijmegen 1991), Baarn 1991, pp. 276 & 278. Met dank aan A.G. Schulte.
- Archief E.G., collectie GAA, en: archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU. De kerk te Baarn is de H. Nicolaas, door W.G. Welsing. Zie: Kalf J., *De katholieke kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, pp. 45-46.
- Kroniekenboek E.G., archief GFM. Abusievelijk wordt hier de naam van mgr. Brouwer vermeld als Brauwer. Zie voorts archief E.G., collectie GAA. Citaat ontleend aan genoemd kroniekenboek.
- Zie *De Arnhemsche Courant* van 8 en 9 februari 1906.
- Bij de regelmatige verfraaiing en verbetering van kapel en ziekenhuis werd een grote rol gespeeld door moeder-overste Valentia (als eerste overste aan het gasthuis verbonden vanaf 1878 tot 1915). Doordat er geen overleg gevoerd werd met het bestuur ontstonden wederom schulden. Omtrent het optreden van de overste wordt in de notulenboeken gesproken van een "bijna ontembare zucht". In 1907 bestonden er zelfs plannen om haar te laten vervangen. Zie: archief E.G., collectie GAA.
- De schilderijen, waarschijnlijk eveneens door Wijnand Geraedts, zijn omstreeks de jaren '50-'60 witgekalkt. In deze periode verdween ook het merendeel van de inventaris (vermoedelijk in hoofdzaak vervaardigd door F.W. Mengelberg). Een aantal objecten (waaronder Mariabeeld, corpus triomfkruis en kruiswegstaties) ligt opgeslagen in het Rijnstateziekenhuis te Arnhem. Met dank aan M. de Groen en medewerkers. Tevens dank aan J. Leussink.
- Lange tijd bestond er onduidelijkheid over het auteurschap van de kapel. W. Lavooij, in: *Gebouwd in Arnhem. Jongere bouwkunst vanaf 1840*, Zutphen 1990, pp. 66-67, schrijft de kapel toe aan Welsing. Binnen het bericht over de inwijding in: *Katholiek Zondagsblad voor Arnhem en Omstreken*, jrg. 25 (1906), nr. 17 (29 april), p. 6, staat onomwonden vermeld dat Welsing de kapel bouwde naar het ontwerp van Boerbooms. Dit blijkt ook uit diverse aantekeningen in de notulenboeken van het E.G. (hierin staat bovendien dat Welsing de tekeningen moest voorleggen aan architect Joseph Cuypers). Zie: archief E.G., collectie GAA. Voorts dient gewezen te worden op de nauwgezette eenheid van de kapel en de nog door Boerbooms voltooide onderbouw. Diens tekeningen zijn helaas niet traceerbaar. De door Welsing gesigeneerde blauwdrukken (gedateerd 5 november 1904) bevinden zich in de collectie GAA. Het bestek (januari 1901) bevindt zich in: archief E.G., collectie GAA.
- Rosenberg H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, pp. 60 & 93; *De Arnhemsche Courant*, 11 & 13 juli 1899; *Architectura*, jrg. 7 (1899), nr. 28 (15 juli); *De Opmerker*, jrg. 34 (1899), nr. 28 (15 juli); *Katholiek Zondagsblad voor Arnhem en Omstreken*, jrg. 18 (1899), nr. 29 (16 juli), pp. 5-6. Citaat ontleend aan genoemd nummer van *Architectura*.
- Zie: Trier E. & Weyres W., *Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland Architektur I* (Band I), Düsseldorf 1980. Interessant is de gelijkenis van de bijruimtes van het Arnhemse koor met die van de koortij van de midden 19de-eeuwse Apollinariskerk in Remagen, zie afb. 4 (p. 38) in genoemde publicatie.
- Door het brede middenschip was er bovendien voldoende ruimte voor een ongehinderd zicht op het hoogaltaar (een eis welke reeds in het midden van de 19de eeuw geopperd werd door A. Reichensperger). De zijbeuken fungeerden als ruime loopgangen. Een vergelijkbare ruimtegeleding heeft de crypte van de in de vorige noot genoemde Apollinariskerk. Zie: Trier E. & Weyres W., o.c. (noot 18), afb. 7 (p. 41). Voorts kan gewezen worden op het interieur van de gotische Martinskirche in Münster.
- Arnold U. & Liebing H., *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche*, Marburg 1983; Hamann R. & Wilhelm-Kästner K., *Die Elisabethkirche zu Marburg und ihre künstlerische Nachfolge*, Marburg a/d Lahn 1924; Michler J., *Die Elisabethkirche zu Marburg in ihrer ursprünglichen Farbigeit*, Marburg 1984. Zie ook: Bandmann G., *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlijn 1951; Götz W., *Zentralbau und Zentralbautendenzen in der gotischen Architektur*, Berlijn 1968; Hartog E. den e.a. (red.), *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan den Rijn 1994 (zie hierin vooral: Aart J.J. Mekking, *Het Laatste Woord?*, pp. 219-252).
- Deijk A. van, *Romaans Nederland*, Amsterdam 1994, p. 52; Hellenberg Hubar B.C.M. van, *Van monument in de marge tot symbolische*

- architectuur, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 87 (1988), nr. 1, p. 9-20; Leeuwen A.J.C. van, *De maakbaarheid van het verleden*, Zwolle 1995, p. 50 e.v.
22. Het altaar was vervaardigd door Jungblut Sr. (archief E.G., collectie GAA). Omstreeks 1960 werden het retabel en de beelden verwijderd.
  23. De koorpartij van de Viktorsdom te Xanten heeft een vergelijkbare dubbele vensterrij. Het schip is basilicaal van opbouw. Sterke overeenkomsten qua plattegrond en steekkappen hebben Tepes hallenkerken van St.-Nicolaas te IJsselstein (1885-1887) en H. Kruisverheffing in Raalte (1891-1892; oorspronkelijk met steekkappen), allebei sterk beïnvloed door de Sct. Lamberti in Münster.
  24. Götz W., o.c. (noot 20), pp. 33-34; Hamann R. & Wilhelm-Kästner K., o.c. (noot 20), pp. 42-43.
  25. Frese W. & Peters Zr. M. Albinata, o.c. (noot 3), pp. 35 & 42; Heimbucher M., *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, Paderborn 1907 (band 2), pp. 504 & 509.
  26. Archief E.G., collectie GAA.
  27. De voorstelling is door vandalisme (als gevolg van de leegstand van ziekenhuis en kapel) zwaar vernield. Elisabeth staat afgebeeld met een arme tegen een draperie-achtergrond en aan weerskanten de wapenschilden van het aartsbisdom Utrecht en Arnhem. Met dank aan J. Leussink.
  28. Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU.
  29. Over de persoon van moeder Valentia, zie: *Katholiek Zondagsblad voor Arnhem en Omstreken*, jrg. 36 (1917), nr. 20 (20 mei); overlidensprentje; gedicht *Ein GrabsträuBlein für Mutter Valentia* (laatstgenoemde bronnen in archief GFM). A. Duffhues, o.c. (noot 10), p. 276, benadrukt de sterke samenwerking tussen de overste en penningmeester A. Sprenger bij de voorbereidingen tot de bouw van de kapel.
  30. Op het 'Olijvenraam' staat vermeld: GEREPAAREED/FIRM. KOCKEN UTR. Dit betreft waarschijnlijk restauratie van de ramen tengevolge van opgelopen schade tijdens de slag om Arnhem in 1944 toen het E.G. middenin de frontlinie lag.
  31. Dit echtpaar stond in katholiek Arnhem bekend als gulle filantropen en weldoeners. Zie: Duffhues A., o.c. (noot 10), p. 272. Met dank aan A.G. Schulte en A. Duffhues. Jonkheer Tindal schonk in 1903 bij het zilveren vestigingsjubileum van de Franciscanessen te Arnhem een ciborie. Zie: archief E.G., collectie GAA.
  32. Correspondentie-archief Nicolas (= inkomende brieven 1882-1889), collectie C.B. Nicolas, Krimpen a/d IJssel. Met dank aan C.B. Nicolas.
  33. Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU. Citaat ontleend aan brief d.d. 18 september 1894.
  34. Archief E.G., collectie GAA.
  35. Dit ondanks het feit dat op drie van deze ramen het jaartal 1905 aangegeven staat. In de in de tekst genoemde brief van Van Basten-Batenburg d.d. 4 oktober 1883 wordt gesproken over een gever van een nieuw raam (= raam Barmhartige Christus?). De notulen van de bestuursvergadering van 6 juli 1885 maken melding van een gever/geefster van vier ramen, zie: archief E.G., collectie GAA. Alhoewel deze niet genoemd wil worden is dit waarschijnlijk mejuffrouw Schmitz wier naam pas in 1905 op de ramen vermeld zal zijn. Voorts, met de drie centrale koorramen vormen deze vijf een eenheid die qua indeling en kleurenintensiteit afwijkt van de later gemaakte exemplaren.
  36. Archief atelier Nicolas, collectie SHCM. De naam van Stahl wordt ook vermeld met betrekking tot de ramen uit 1883 en 1885 hetgeen mijns inziens het totaalontwerp betreft en niet slechts de in 1905 verrichte aanpassingen (het registerboek vermeldt helaas geen jaartallen). Dit betekent dat zijn activiteiten voor Nicolas eerder begonnen zijn dan tot nu toe verondersteld werd (Zs. van Ruyven-Zeman plaatst zijn optreden in de periode 1900-1925, zie: Ruyven-Zeman Zs. van, *De Firma Nicolas te Roermond Glasschilderkunst uit de negentiende en vroeg-twintigste eeuw*, p. 236, in: *Publications 1996 de la société historique et archéologique dans le limbourg 'vis unita major'*, deel 132, pp. 199-273). Mogelijk gaat het om Friedrich Stahl die geboren is in 1863. Binnen genoemd archief worden de Arnhemse ramen tevens vermeld in het *Klein Registerboek*.
  37. Hoogveld C. (red.), *Glas in lood in Nederland 1817-1968*, Den Haag 1989, pp. 35-36 & 296, en: Ruyven-Zeman Zs. van, o.c. (noot 36).
  38. Pater Gerlach van 's-Hertogenbosch, Franz von Assisi, kolom 305, in: Kirschbaum E. & Braunfels W., *Lexikon der christlichen Ikonografie*, Rome/Freiburg/Basel/Wenen 1994 (band 6), kolommen 260-315. Het schilderij van Benouville bevindt zich in het Musée d'Orsay te Parijs. Een navolging is ook te zien in de Capucijnenkerk te Tilburg.
  39. Collectie GAR.
  40. Zie voor het Tilburgse raam: Hest J. van, Gids voor het gebouw en de inventaris van de Sint Dionysiuskerk, 't Heike te Tilburg, p. 79, in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jrg. 8 (1990), nr. 3, pp. 77-80 en: Hest J. van, *De huidige kerk van 't Heike*, p. 92, in: *ibidem*, pp. 81-94. Voor het Nijmeegse raam, zie: Kolfin E., *Het werk der geheele gemeente*, Nijmegen 1997, p. 36.
  41. Archief atelier Nicolas, collectie SHCM.
  42. Vergelijk de kapellen van het moederhuis van de Zusters van Liefde te Tilburg, het voormalige pensioonaat Nôtre-Dame-des-Anges te Beek-Ubbergen, het voormalige Ursulinenpensioonaat te Eysden.
  43. De tegelvloeren en de zangtribune zijn door vandalisme zwaar beschadigd. Vergelijking met de door Villeroy & Boch geleverde, identieke motieven bevattende vloeren in de Krijtbergkerk te Amsterdam (gelegd in 1884) en de Willibrorduskerk te Vilsteren (gelegd in 1904) leidt tot de conclusie dat ook de Arnhemse vloeren door genoemde firma geleverd werden. De vloeren te Vilsteren werden geschonken door E.G.-regent W. Cremers en zijn zoon G.P. Cremers. Met dank aan B. Gerritsen. De Amsterdamse vloeren werden ontworpen door Stolzenberg, Roermond. Zie: Lansink L. & Van Dael P., *De Nieuwe Krijtberg*, Amsterdam 1993, p. 61. Villeroy & Boch (in Mettlach bij Trier, vandaar 'Mettlacher tegels') was een belangrijke leverancier van mozaïekvloeren en leverde bijvoorbeeld ook de koorvloeren in de Keulse Dom. Zie: Springer P., *Das FuBbodenmosaik im Chor des Domes*, p. 373, in: Borger H. (uitg.), *Der Kölner Dom im Jahrhundert seiner Vollendung* (Band I.), Keulen 1980. Zie ook: Looijenga A.J., o.c. (noot 3), p. 366.
  44. Lavooij W., o.c. (noot 16), pp. 67-70.
- De afgebeelde plattegronden zijn (deels bewerkt) ontleend aan: Wiebing G. & Bouman J.W., *Herinrichting E.G.-terrein Arnhem*, (afstudeeronderzoek T.U. Delft), Delft 1988 = E.G.-kapel Michler J., o.c. (noot 20) = Elisabethkerke Marburg
- Een speciaal woord van dank aan C.J. Frank, F. Haans, F. van de Poel, C. Seebach, P. Verkaik, T. Zwanikken en de Franciscanessen van Münster.